

TÖRTÉNETI FRAZEOLÓGIA

Forgács Tamás

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Szeged, 2018

1. A kitűzött kutatási feladat

Mind a szóképzleti egységek tekintetében inkább csak a pusztán lexémák alaki és jelentésbeli változásaira koncentrálnó történeti nyelvtudomány, mind pedig az elsősorban az állandósult szókapcsolatok leíró vagy kontrasztív vizsgálatára, esetleg eredetük művelődéstörténeti magyarázatára fókuszáló frazeológia **adós az állandósult szókapcsolatok nyelvtörténeti szempontú vizsgálatával**, azok létrejöttének, megszilárdulásának és későbbi változásainak leírásával. Az utóbbi néhány évtizedben azonban a frazeológiai kutatásban egyre jobban megfogalmazódik az ilyen irányú leírások iránti igény, s megindultak az erre vonatkozó kutatások is.

A történeti frazeológiai munkák csekély száma azért is meglepő némileg, mert a frazeológiai egységek között nagyon sok olyat találunk, amelyek a történeti nyelvészet számára kitűnő információforrásként szolgálnak. Ezek az egységek ugyanis gyakran őriznek régies vagy szabad használatban már ki is halt szóalakokat (*dugába dől; birokra kel* stb.) vagy régies morfológiai alakulatokat (*se té, se tova; ném. zu Pferde sitzen; auf gut Glück* stb.), esetleg a történeti szintaxis, például a vonzathasználat tekintetében értékes adatokat (*férjnek ad* → *férjhez ad; véghez megy* → *végbe megy* stb.).

A történeti frazeológia fejletlenségének több – részben módszertani jellegű – oka is van. A szinkrón vizsgálatok dominanciájában nem kevés szerepe van annak, hogy a frazeológiai egységek helyes használatának a kérdésköre a nyelvművelés és az anyanyelvi oktatás számára is igen fontos, nem is szólva a kontrasztív szemléletű idegennyelv-oktatásról. Szerepet játszik a szinkrón vizsgálatok túlsúlyában az is, hogy ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, sőt ennek kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából módjában áll adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok.

Mindez a történeti vizsgálatok esetében hiányzik, ám nem kell, hogy ez teljesen eltántorítson bennünket a történeti szempontú frazeológiai vizsgálatoktól. A régi szövegekkel való hosszas és beható foglalkozás révén ugyanis viszonylag megbízható nyelvtörténeti **pótkompetencia** alakítható ki, s – különösen, ha régi, de már nyelvemlékekkel jobban ellátott korszakokat vizsgálunk – a nagyszámú adat feldolgozása jelentős részben pótolni tudja az adatközlők hiányát is. Mindezt nagymértékben tudják támogatni az elektronikus történeti **korpuszok**, amelyeknek kiépítésére a jövőben még az eddigieknél is nagyobb erőket kell összpontosítani.

Ahhoz azonban, hogy régibb nyelvállapotok frazeológiai rendszerét fel tudjuk tártani, ki kell alakítanunk olyan **módszertani fogódzókat**, melyekkel az állandósult szókapcsolatok történeti szövegekben is meglehetősen biztonsággal azonosíthatók. Dolgozatom második fejezetében ezeket veszem sorra, majd a harmadik fejezetben **az állandósult szókapcsolatok keletkezésével**, a frazeologizálódás folyamatával foglalkozom többféle megközelítés szerint. Ebben a fejezetben kapnak helyet a frazeológiai kölcsönzés kérdései is. A következő két fejezet **a frazeológiai egységek változását** vizsgálja, de eltérő hangsúlyokkal: a negyedik fejezetben magához a frazeologizálódás folyamatához, azaz az egyes egységek létrejöttéhez és megszilárdulásához kötődő jelentéstani és morfoszintaktikai változásokról van szó, míg az ötödik fejezet a már létrejött egységek további változásával foglalkozik, beleértve ebbe a formai módosulásokat és a jelentésváltozásokat túl a frazeológiai egységek visszaszorulásának, illetve eltűnésének kérdéskörét is

2. Frazémák történeti szövegekben való azonosításának módszertani kérdései

Ha nem is mindig egyszerű történeti szövegekben azonosítani a frazémákat, azért egyáltalán nem vagyunk eszköztelenek a feladat megoldásában. Bizonyos mértékig mai nyelvi kompetenciánk is segíthet, de még inkább segítségünkre lehet a történeti szövegek elmélyült megismerésével kialakítható nyelvtörténeti **pótkompetenciánk**, különösen, ha ez párosul **a frazeológiával való behatóbb foglalkozás nyomán megszerzett ismeretekkel** (pl. a frazeológiaiag erősen reprezentált témakörökről, lexikális csoportokról vagy kommunikációs szituációkról).

Támogathatják még a frazémák felismerését olyan **metanyelvi utalások** is, amelyek szokásosan arra utalnak, hogy állandósult kifejezéssel állunk szemben (pl. *így mondják közbeszéddel, azért mondták a régiek* stb.). Egyes kifejezések elemeinek **egybeírása** is tükrözheti a komponensek összeforrottságát, pl. a régi magyar *metzek, medgyek* (< *mit tesz*ek, *tegy*ek) kifejezések vagy a *bizisten, bizistók* alakulatok. Egyes **szerkezeti megoldások**, különösen a különböző ikerformulák és a szóláshasonlatszerű szerkezetek (főként, ha ez utóbbiak átvitt értelemmel párosulnak) ugyancsak valószínűsítik, hogy állandósult szókapcsolatokkal állunk szemben (pl. *tetőtől talpig; illik, mint bot a tegezbe*).

A frazeologizáltság bizonyítéka lehet még, ha **unikális komponensek** vannak jelen egy szerkezetben (pl. *duskát iszik, dugába dől*), vagy ha egy több szóból álló kifejezés mellett létezik annak **univerbálódott**, egyszavas változata is (pl. *magát hányja* → *magahányás, magahányó*).

Számos esetben **szemantikai fogódzók** segítik az állandósult kifejezések felismerését, például a kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek jelenléte a szerkezetben (pl. ném. *die*

Glocke war gegossen 'a dolog nyélbe volt ütve'), vagy ha egy összetevő egy bizonyos szókapcsolaton belül olyan jelentésben fordul elő, amelyet más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) találunk (pl. *inába száll a bátorsága*). Különösen jól azonosíthatók pedig az olyan kifejezések, amelyek literálisan nem is értelmezhetők, mert valami lehetetlenséget állítanak (pl. *a fülén ül*) vagy egyértelműen metaforikusan motiváltak (pl. *R. fülét hajtja vkihez*).

Régi szövegekben különösen fontosak a **disztribucionális bizonyítékok**, azaz ha egy-egy kifejezés többször, sőt lehetőleg különböző szerzőktől és szövegekből is adatható. Ugyancsak a kutatók segítségére lehet, ha **idegen nyelvből átvett** szövegekben találunk frazémagyanús kifejezéseket: akár úgy, hogy egy az eredetiben is megtalálható frazémaszerű kifejezést fordítanak állandósultnak látszó szókapcsolattal, de akár úgy is, hogy a célnyelvi kifejezésnek az eredetiben semmilyen megfelelése sincs. Ez utóbbi esetben ugyanis joggal feltételezhetjük, hogy a célnyelv frazémaszerű kifejezései nagy valószínűséggel a korabeli nyelvhasználatot tükrözik vissza. S természetesen különösen nagy súllyal esik a latba, ha egyes kifejezéseket **régí szótárakban vagy szólásgyűjteményekben** is adatható tudunk.

3. Az értekezés főbb tudományos eredményei

3.1. Dolgozatom egyik fontos tudományos eredménye az előbbi pontban bemutatott **módszertani fejezet**, amely a frazeológiai kapcsolatok régi szövegekben való azonosításának lehetőségeit foglalja rendszerezve össze.

3.2. A következő résznek **az állandósult szókapcsolatok keletkezése**, azaz a frazeologizálódás folyamata áll a középpontjában.

Ez a nagyobb fejezet az **állandósult szókapcsolatok keletkezésével** foglalkozik. Ebben bemutatom, hogy a szókincs bővítésének három fő módzata a **szóalkotás**, a **lexikális kölcsönzés** és a **jelentésváltozás**. A szakirodalmi munkák többsége azonban inkább csak a lexémák szintjén foglalkozik ezekkel a folyamatokkal, s figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is. Pedig a fenti három eljárás mód ezekkel kapcsolatban is érvényes: a frazeológiai egységek létrejötte, illetve létrehozásának folyamata (frazeologizálás) valójában a szóalkotás speciális formájának tekinthető, de a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai, s ha nem is olyan mértékben, mint a lexémák, a frazeológiai egységek is vehetnek fel másodlagos jelentéseket, vagyis jelentésváltozás is előfordul az állandósult szókapcsolatok körében.

A három frazémakeletkezési mód közül az **új frazémák létrehozása** a domináns megoldás, ez a szóalkotás körébe sorolható eljárás mód. Egy nyelv frazéma-rendszere azonban gyarapodhat **lexikális kölcsönzés** révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok pontos lefordításával. Egyes esetekben viszont csak a frazémák **jelentése változik** meg: ez többnyire jelentésbővülést jelent (parallel és szekunder metaforizáció). Ez azonban nem új egységeket eredményez, hanem meglévők jelentését módosítja, ezért a jelenséget a frazémák változási folyamatait bemutató 5. fejezetben tárgyalom.

A frazémák keletkezésének folyamata igen összetett, ezért különböző **modellek** is születtek ezzel kapcsolatban.

Az egyik általam is bemutatott modell (Barz 1985) arra koncentrál, hogy a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza. Ha egy szabad szókapcsolat állandósulttá válik, **primer**

frazeologizálódásról beszélhetünk. Ez történhet úgy is, hogy a szabad szókapcsolat tagjai a gyakori együttes használat során összetapadnak (pl. kollokációk, frazeológiai terminus technicusok), de megvalósulhat szabad szókapcsolatok figuratív – metaforikus vagy metonimikus – jelentésfejlődése révén is (pl. szólások, számos közmondás, szóláshasonlat). Barz a primer frazeologizálódás körébe tartozó jelenségnek nevezi azt is, amikor szemantikailag inkompatibilis lexémák kapcsolódnak össze frazémává, ám példáit megvizsgálva azt láttuk, hogy ezek gyakran csak látszatra inkompatibilisek, mélyebb elemzéssel, esetleg a komponensek másodlagos jelentéseinek figyelembevételével gyakran kiderül, hogy ezek is metaforizáción alapulnak (pl. ném. *in der Knete sitzen* 'sok a dolga = benne van a ragasztóban').

A **szekunder frazeologizálódás** során már meglévő állandósult szókapcsolatok módosulásával születnek új frazémák. Ez történhet úgy, hogy egy nem átvitt értelmű állandósult szókapcsolat figuratív jelentésváltozáson esik át (pl. frazeológiai terminus technicusból szólás lesz: *bedobja a törölközőt, kenterbe ver* stb.), és úgy is, hogy egy átvitt értelmű állandósult szókapcsolat valamely eleme (esetleg több komponense is) kicserélődik. Részben ez a folyamat az alapja a különböző frazémavariánsok keletkezésének is (pl. *fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér*), de így jön létre az elferdített frazémák vagy a közmondáspersziflázsok jelentős része is. Ezek gyakran a szövegbe épüléshez vagy a szituációhoz kötődő alkalmi modifikációk vagy asszociációs zavaron alapuló véletlen tévesztések, de idővel kialakulhat belőlük akár új állandósult forma is (pl. *a szemétdombra kerül* → *a történelem szemétdombjára kerül*; *vaj van a füle mögött*).

Munske tipológiája (Munske 1993) a **szókapcsolatok motivációjára** alapozódik. A nem átvitt értelmű, pusztán strukturálisan

állandósult frazémák morfológiailag és szemantikailag is motiváltak (pl. *kategorikusan cáfol, más irányú elfoglaltság*). Figuratíván motiváltak az átvitt értelmű (metaforikus és metonimikus) frazémák (pl. *olajat önt a tűzre, beszél vki fejével*). A szituatíván motivált frazémák csoportjába elsősorban az elliptikus frazémák tartoznak, melyek megértéséhez egy bizonyos – a szókapcsolatban explicit módon ki nem fejezett – szituáció ismerete is szükséges (pl. *Kapsz egyet!, Nyald ki!*). Munske negyedik csoportját a modifikációs frazémák alkotják, melyekre a jelmező-motiváció (*Zeichenfeldmotivation*) a jellemző. Az elferdített frazémák mellett ide tartoznak a szinonim és antonim frazémák (pl. *örökre lehunyja szemét, örök álmra hajtja fejét*, ill. *nagy hal – kis hal*) valamint az ún. akcionális sorok is (pl. *működésbe jön – működésbe hoz – működésben van*).

A modifikáció megvalósulási formái igen változatosak lehetnek. A komponensek cseréje mint leggyakoribb eljárás mód mellett lehetséges technikák még a frazémák bővítése és szűkítése (pl. *A pénz nem boldogít. Csak a sok pénz*), az állító és tagadó variánsok (pl. *A ruha teszi az embert – Nem a ruha teszi az embert*), a defrazeologikus deriváció (pl. *bakot lő → baklövés → baklövést követ el*), az egységek kontaminációja (pl. *rúgják a port x össze-rúgják a patkót → összerúgják a port*) és a komponensek népetimológias újraértelmezése (pl. *tudja a dürgést → tudja a dörgést*).

Frazémák létrejöhetnek azonban egy nyelvben **frazeológiai kölcsönzés** révén is. Ennek egyik útja az areális érintkezés: ilyenkor kétnyelvű nyelvhasználói csoportok nemcsak jövevényszavakat, hanem többszavas kifejezéseket is átvesznek az átadó nyelvből. Ezek lehetnek **eredeti alakban** átvett frazémák is (von *Haus aus, für alle Fälle* stb.), de sokkal gyakoribb megoldás ennél, hogy az idegen nyelvi mintát **lefordítva**, tükörfelfejezésként veszik át (*bogarat tesz valakinek a fülébe, bakot lő* stb.). Ritkábban **hibrid**

megoldások is előfordulnak: ilyenkor mindkét nyelv elemei előfordulnak a kifejezésben (pl. m. *vén kripli* [< ném. *alter Krüppel*], horv. *nešto je ajnc a* [< ném. *etwas ist eins a* 'elsőrendű, kiváló']).

Ami a nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia lehetséges okait illeti, a kifejezések hasonlósága vagy pontos megfelelése csak részben fakad lexikális kölcsönzésből, nem egy esetben **közös szemléleti háttérre** is visszavezethető. Különösen gyakori az ilyen egyezés a szomatikus komponenseket tartalmazó frazémák körében (pl. *felfal a szemével, ajkába harap*). Számos esetben azonban areális hatás következtében megvalósuló **nyelvi kölcsönzés** hozza létre ezeket az egyezéseket, melynek során direkt kölcsönzéssel vagy tükröfordítással kerülnek át egyik nyelv frazeológiai egységei a másikba. Van továbbá a frazeológiai egységeknek egy olyan csoportja is, amely – a nemzetközi szavakhoz hasonlóan – a világ számos nyelvében megtalálható. Ezek a **frazeológiai internacionalizmusok** lehetnek többszavas szaknyelvi terminus technicusok vagy filmcímek is, de nagyobb részük a Bibliára vagy antik mesékre, esetleg Európa szerte ismert népi elbeszélésekre vagy középkori proverbiumokra vezethető vissza (pl. *kígyót melenget a keblén, előre iszik a medve bőrére, a szénakazalban keresi a tűt*). Ez utóbbi csoportot az újabb frazeológiai irodalom **széles körben elterjedt idiómák** néven tárgyalja.

3.3. A frazémák keletkezéséhez különböző **változási folyamatok** is kapcsolódnak, ezeket – elsősorban igei frazeologizmusok vizsgálata alapján – a negyedik fejezetben mutatom be. A módosulások túlnyomórészt a primer frazeologizálódáshoz kötődnek, s nagyrészt általuk különülnek el az állandósult szókapcsolatok a forrássukként szolgáló szabad szószerkezetektől. A változások érinthetik a kifejezések **jelentésoldalát**, de még inkább **formai oldalukat**,

hiszen a frazeologizálódási folyamat során tesznek szert a fordulatok arra a rögzült alakra, amelynek alapján állandósult szókapcsolatnak lehet őket nevezni.

A **jelentés megváltozása** elsősorban a valenciaviszonyok megváltozásában érhető tetten. Az igei fej eredeti vonzatainak némelyike a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe – más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben – egy új vonzat léphet. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás. Ez a folyamat többféleképpen történhet. Számos frazémában csak a szemantikai valencia (azaz a tematikus szerepek) megváltozását figyelhetjük meg. Ezek azok, melyek a leginkább értelmezhetők konkrét jelentésük alapján is, azaz magas a literalizálhatósági fokuk (pl. *ujja köré csavar vmit* → *vkit*). A lexikalizálódás magasabb fokát jelentik azok a frazeológiai egységek, amelyekben az állandósult szókapcsolat eltérő számú (azaz több vagy kevesebb) vonzattal rendelkezik, mint a szabad szintagma, vagy ha számszerűleg azonosak is a bővítmények, formailag eltérnek egymástól (pl. *beadja a kulcsot*, illetve *fáj a foga vmitől* → *vmire*).

Az **alaki rögzülés** is többféle módon mehet végbe. Az egyik legszembetűnőbb jelenség a lexikális variabilitás redukciója (pl. *törbe(n) esik/akad/hág/ötlik/reked* → *törbe esik*). Ide tartozik a modifikációs lehetőségek redukciója is: ennek során idővel elmaradnak egyes szerkezetekből olyan betoldások, amelyek korábbi időszakokban még lehetségesek voltak (pl. ném. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'összeszedi a bátorságát'). Az alaki rögzülésnek nagyon gyakori velejárója a morfoszintaktikai szerkezet rögzülése is. Ide tartozik a névelőhasználat megváltozása vagy az egyes, illetve többes számú forma rögzülése, valamint az a

gyakori jelenség is, hogy számos szerkezetben felbomlik a birtokviszony (pl. *a lapátra tesz vmit* → *lapátra tesz vkit*, illetve *vki szavát fogadja* → *szót fogad vkinek*). Ezekre a változásokra a magyarázatot feltehetőleg a frazeologizálódással együtt járó szemantikai folyamatok jelentik, amelyek nyomán csökken ezeknek a szerkezeteknek a konkrétsága, s egy generalizált jelentés alakul ki, így a korábbi vonzatok **igemódosítóként** vesznek részt a szerkezetek jelentésének létrehozásában. A morfoszintaktikai szerkezet megszállásához tartozik még egyes konstrukcióintern és -extern vonzatok korábbi változatosságának megszűnése is (pl. *férjnek/férjhez ad* → *férjhez ad*, illetve *véget vet vminek/vmiben* → *vminek*). Ugyancsak az alaki rögzüléshez tartozik, hogy egyes kifejezéseknek a korábbi állító vagy tagadó variánsai közül csak az egyik marad meg (pl. ném. *mit Fug und Recht* 'teljes joggal' – korábban *ohne Fug und Recht* is). A rögzülési folyamatok közé sorolható az is, hogy az ún. ikerformákban egy bizonyos szórendi megoldás állandósul (pl. ném. *Seele und Leib* → *Leib und Seele* 'test és lélek').

A frazeologizálódási folyamathoz kötődő jelentésváltozások speciális módon zajlanak le az **alogizmusok** esetében. Ezek ugyanis lehetetlenséget állítanak, ezért szó szerinti értelmezésük voltaképpen nem is lehetséges (pl. *a bolhából elefántot csinál*). Éppen ezért velük kapcsolatban nem is lehet szó a szabad szószervezetekkel való összetéveszthetőségről. Előfordulhatnak azonban közöttük olyan kifejezések is, amelyek valaha szabad szószervezetként is használatosak lehettek, mára azonban csak átvitt értelmezésük maradt meg (pl. *lakatot tesz vkinek a szájára*).

Az **unikális komponenseket** tartalmazó frazeológiai egységek viszont formai oldalról nem téveszthetők össze a szabad szószervezetekkel, hiszen olyan elemeket tartalmaznak, amelyek ezeken a

szókapcsolatokon kívül nem is fordulnak elő nyelvünkben. Ezeknek az unikális komponenseknek a forrásvidéke változatos: szóképzési avulás vagy játszi szóképzés egyaránt szerepet játszhatnak létrejöttükben. Egy dolog azonban nagyon fontos: ezeket a szókapcsolatokat az unikális elem megléte folytán nem vagy alig (pl. népetimológiával) lehet remotiválni, literalizálni.

3.4. A következő, ötödik fejezet is a frazeológiai egységek változásának kérdéseivel foglalkozik, de ebben már a későbbi, **a már lexikalizálódott egységeket érintő változásokról** van szó, noha ezek néha nehezen választhatók el az előző fejezetben említett fenoménoktól.

Ákárcsak a frazeologizálódás során, a változások ebben az esetben is érinthetik a kifejezések **alakját** és **jelentését**, de ez kiegészül még egyes egységek **visszaszorulásának** a kérdéskörével is.

Az alaki változások között leggyakrabban egyes **komponensek cseréjével** találkozunk. Ezek zömmel főnévi összetevők (pl. *hajítófát/fabatkát/garast/petákat sem ér*), de más szófajú elemek cseréje is előfordul. A létrejött **új variánsok** egy ideig párhuzamosan élnek a régi mellett, idővel azonban valamelyik változat gyakran elavul, esetleg el is tűnik a használatból.

A változások érinthetik az egyes kifejezések **vonzatait** is. Mind a konstrukcióintern, mind a konstrukcióextern vonzatok tekintetében megfigyelhetők módosulások (pl. *éhhel hal* → *éhen hal*, illetve *példát vesz vkitől/vmitől* → *vkiről/vmiről*). További alaki változási lehetőség, hogy egy frazéma valamely főnévi komponense idővel **kicsinyítő képzős** formát kap (pl. ném. *niemandem ein Haar krümmen* → *niemandem ein Härchen krümmen* 'a légynek se tud ártani'). Az alaki változások közé sorolhatjuk a **számhasználat megváltozását** is (pl. *szemeit/szemét veti vmire* → *szemet vet*

vmire). Előfordul az is, hogy idővel egyes frazémákban, amelyeknek valaha állító formájuk is létezett, valamely **tagadó elem állandósul**, s ma csak ebben a formában használatosak (pl. *nem káptalan a feje, nem esett a feje lágyára*).

Egyes frazeológiai egységekben további alaki változást jelenthet a **komponensek számának változása**. Ez jelentheti egyes komponensek elhagyását, de utólagos betoldását is (pl. *résen van a füle* → *résen van*, illetve *kutya baja* → *kutya baja, mint a szentesi halottnak*).

Nem ritka a **szerkezeti típus megváltozása** sem, melynek során egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba ágyazható szólás keletkezik, vagy épp a fordítottja történik: egy szólás válik mondatformájává (pl. *előre iszik a medve bőrére* ~ *Ne igyunk előre a medve bőrére*). Ezek esetében gyakran nem lehet biztosan eldönteni, melyik változat lehetett az eredeti.

Igei fejű frazeologizmusok esetében további alaki változási lehetőség, hogy az igekötő nélküli változatok mellett **igekötősek is megjelennek**, esetleg akár több különböző igekötővel is (pl. *mindent egy lapra tesz (fel)*, *(ki)lóg a nyelve, felsüt a napja* ~ *kisüt rá a nap* ~ *rásüt az isten napja*).

Az alaki változások közé kell még sorolnunk a **szórend megváltozását** is egyes kifejezésekben. Ez leginkább a páros frazeologizmusok sorrendcseréjében ölt testet (pl. ném. *Hof und Haus* → *Haus und Hof* 'ház és udvar, birtok', m. R. *szerte-szerint* ~ *szerint-szerte*).

A további alaki változások közé tartozik a birtokviszony felbomlása a frazémákban (pl. *számát veszi vkinek* → *számot vesz vkitől*), de ez magának a frazeologizálódási folyamatnak is gyakori

velejárója. Az oroszból ide sorolható még az aspektusképzés megváltozása vagy a felszólító mód állandósulása egyes kifejezésekben.

A frazémáknak az alakjuk mellett a **jelentésük** is módosulhat az idők során. Ez történhet úgy is, hogy egy szerkezetileg állandósult, de még konkrét értelmű szókapcsolat jelentése átkerül az absztrakt síkra, idiomatizálódik (pl. *öngólt lő, árnyéokra vetődik*). Ezekben az esetekben már poliszém frazeológiai egységekkel állunk szemben, melyeknek legalább két (egy konkrét és egy absztrakt) jelentésük van.

Az is előfordulhat azonban, hogy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert, s így lép a poliszémia útjára (**parallel metaforizáció**, pl. *kemény dió* '1. nehéz feladat; 2. nehezen kezelhető ember'), vagy egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (**szekunder metaforizáció**, pl. *lábra áll* '1. fekvőbeteg felgyógyul; 2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét').

Mindezek mellett olyan változások is lehetségesek, hogy poliszém frazémák idővel elveszítik valamelyik jelentésüket, s csak egyik értelmükben élnek tovább, azaz jelentésszűkülés történik (pl. *számot vet vkivel*: ma már nincs meg a konkrét 'elszámol' jelentése), vagy a több jelentésű frazémának olyannyira eltávolodnak a jelentései egymástól, hogy szinte homonimaként kell őket kezelni (divergens jelentésfejlődés, pl. *aprópénzre vált vmit* '1. eltékozol; 2. gyakorlatiasan kihasznál').

Változhatnak mindezek mellett a frazémák **konnotatív jelentésaspektusai** is. Igaz, ezek leírása nem könnyű, ugyanis meglehetősen függenek a lexikográfus szubjektív megítélésétől és ízlésétől is, márpedig régi gyűjteményekben szinte csak ezekre hagyatkozhatunk. Bizonyos tendenciák azonban így is kirajzolódnak. Látható

például egy olyan változás, hogy a magasabb műveltséget, olvasottságot feltételező fordulatok, amelyek forrásvidéke például a görög-római irodalom, a mindennapi közlés szintjére kerülve többnyire **veszítenek választékosságukból**. Ez gyakran együtt jár a demotiválódásukkal is, vagyis a nyelvhasználók többnyire nem ismerik már a mögöttük lévő mitológiai tartalmakat (pl. *páni félelem, sziszifuszi munka*).

Egy másik tendencia, hogy a kezdetben pusztán szűkebb körben, például az ifjúsági vagy a bűnözői szlengben használt kifejezések a köznyelvben is elterjedve **veszítenek argotikus konnotációjukból**, s a semleges stílus felé mozdulnak el (pl. *palira vesz, kihúzza a gyufát*).

Megfigyelhető továbbá egy harmadik tendencia is: a **nyelvhasználatban visszaszoruló, ritkábbá váló kifejezések idővel választékosnak hatnak** (pl. *délibábot kerget, iga alatt nyög*).

A frazeológiai egységek változásához hozzátartozik végül az is, hogy az idők során bizonyos egységek **visszaszorulhatnak** a nyelvhasználatban, sőt akár teljesen el is tűnhetnek. Ennek **nyelvi és nyelven kívüli okai** egyaránt lehetnek.

A **nyelvi okok** közé tartozik az **univerbálódás**. Ebben az esetben a korábbi frazeológiai kapcsolat tagjai összeformálnak egy lexémává (pl. *baklövés*), esetleg a korábbi szókapcsolat egyik eleme jelentéstapadás során magára marad (pl. *kimúlik a világból* → *kimúlik*). Okozhatja a frazéma kiveszését az is, hogy a szókapcsolat valamely eleme **szabad lexémaként kihal**: ez idővel gyakran a szókapcsolat eltűnését is eredményezi (pl. *duskát iszik, farkaskaszára jut*). Hasonló ehhez a folyamathoz az is, ha egy komponens egészében nem tűnik el, ám szabad lexémaként **elveszíti a frazémában megtalálható jelentését** (pl. *szár 'láb': szárába száll az esze* 'megijed, megretten'). További oka lehet még egyes

frazémák eltűnésének, hogy velük **szinonim kifejezések** vagy univerbálódott lexémák **kiszorítják** őket. Ez elsősorban azonos jelentésű és morfoszintaktikai felépítésű egységek között fordul elő: közülük többnyire azok élnek tovább, melyeknek expresszívabb a képi tartalmuk (pl. *szűnyogból tevét/bikát/elefántot csinál* → *bolhából elefántot csinál*).

A frazémák visszaszorulásának vagy eltűnésének **nem nyelvi okai** között elsősorban **kultúrtörténeti háttérük** módosulását említhetjük. Ide főként olyan aspektusok tartoznak, amelyek a kifejezések motiváltságával kapcsolatosak. Noha számos kifejezés a metaforizáció kiindulópontjául szolgáló képi háttér elhomályosulásának ellenére is gyakori eleme marad a szókincsnek, van nem kevés, amelyek esetében ez a demotiválódás a frazéma használatának ritkulását vagy akár az egész kifejezés kihalását eredményezi. Ez a folyamat az esetek többségében úgy zajlik, hogy a mindennapi élethez tartozó reáliák, szokások elavulnak vagy eltűnnek (pl. *nyilat ereszt, {szájára bocsátja / száján tartja} a lovat* stb.).

Oka lehet még a frazémák visszaszorulásának az is, ha azok szociokulturális használati értéke változik meg, például azért, hogy egyes frazémáknak megszűnik az a korábbi szerepe, amely használoinak egy bizonyos világképhez vagy társadalmi csoporthoz való tartozását jelezte. Korábban például a feltörekvő német polgárság a magasabb műveltséget feltételező szállóigék gyakoribb használata révén is igyekezett magát mint társadalmi réteget pozicionálni. Széles rétegeik gazdasági megerősödése azonban idővel magától is elegendő volt magasabb társadalmi státuszuk megszilárdításához, ennél fogva a szállóigéknek erre a jelzőfunkciójára már kevésbé volt szükség, ez pedig fokozatosan használatuk ritkulásához vezetett.

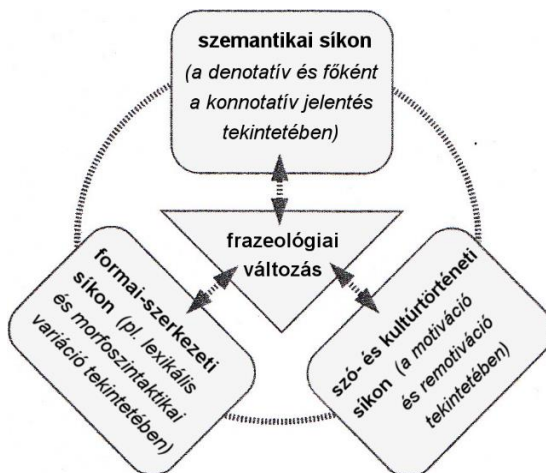
3.5. Az eddigiekből látható, hogy a frazeológiai változás nagyon összetett folyamat: egyszerre több, egymással interferáló síkon zajlik:

a/ formai szerkezeti síkon;

b/ szemantikai síkon;

c/ szó- és kultúrtörténeti síkon (beleértve a kifejezések eredetét, etimológiáját is).

A folyamatot – Dräger nyomán (2012: 205) – a következő ábrával is szemléltethetjük:

A frazeológiai változás három szintje

A frazémák változását ennek a három síknak az egységében célszerű szemlélni. Hozzá kell azonban tennünk, hogy – tekintettel a

frazeológiai egységek egyes típusai közötti gyakran jelentős különbségekre – nem mindegyik típus létrejöttében és változásában van mindhárom síknak egyformán szerepe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a csak szerkezeti rögzülés folytán létrejövő kollokációszerű szókapcsolatok vagy frazeológiai terminus technicusok konstituálódásában inkább csak a formai-szerkezeti sík változásai játszanak szerepet, például azzal, hogy a kifejezés tagjainak variálhatósága csökken vagy megszűnik. Az viszont ezek esetében is előfordulhat, hogy az idők során visszaszorulnak a nyelvhasználatban, mert eltűnik a denotátumuk, vagy más elem váltja fel őket. Ilyenkor tehát ezek változásában is megjelenik a szótörténeti sík. De vannak arra is példák, hogy gyakran ezeknek a primer frazeologizálódással létrejött egységeknek is alakulhat metaforikus jelentése. Ez a folyamat az eredeti, szó szerinti értelmezés mellett egy másodlagos, idiomatikus értelem megszületését eredményezi. Ilyenkor tehát ezeknek a fordulatoknak az esetében is működhet a szemantikai síkon is a változás, sőt az sincs kizárva, hogy az ilyen módon, szekunder frazeologizálódással létrejött új jelentés mellé később további átvitt jelentések fejlődjenek szekunder metaforizáció révén.

Ha az illető frazéma másodlagos jelentés(ek)re is szert tesz, az csökkentheti a kiveszésének veszélyét, hiszen ebben az esetben gyakran előfordul, hogy a kifejezés eredeti, konkrét értelme ugyan eltűnik, de az átvitt értelmű használata megmarad. Ez figyelhető meg a *ráncba szed* és *egy bordában szőtték őket* szólások esetében, de – hogy újabb keletű példát is hozzunk – hasonló változás van folyamatban a *bedobja a törölközőt* kifejezés esetében is, ahol az eredeti sportnyelvi használat lassan kimegy a divatból, mert ma már viszonylag ritkán jelzik a mérkőzés feladását a törölköző bedobásának gesztusával. Átvitt értelemben azonban mindhárom kifejezés stabil eleme a magyar frazémakincsnek.

Fontos látnunk azt is, hogy nem mindegyik sík játszik minden időben ugyanakkora szerepet egy-egy frazéma „élettörténetében”: egyes időszakokban inkább az egyik változási sík dominál, máskor a másik, de összességében mégis akkor járunk el helyesen, ha mindháromra folyamatosan figyelünk.

Összegezve elmondható, hogy frazeológiai változás rendkívül összetett folyamat, de nagyon sok párhuzamosságot mutat a szókincs többi részének változásával. A történeti frazeológia eddigi elhanyagoltsága miatt ezért mindenképpen fontos volna, hogy az eddigieknél nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek néprajzi és művelődéstörténeti szempontú, a keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai helyett (vagy mellett) egyre inkább ezeknek a szóképzleti egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát jelentse. Munkámmal az e téren mutatkozó hiányosságok lefaragásához igyekeztem hozzájárulni.

A tézisfüzetben hivatkozott irodalom:

Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: Fleischer, Wolfgang (szerk.): *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.

Dräger, Marcel 2012: Plädoyer für eine diachrone Perspektive in der Phraseographie. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 193–226.

Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? In: Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim (szerk.): *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 481–516.

IV. A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

1. Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
2. Forgács Tamás 1996a: Szerecsenmosdatás. *Magyar Nyelv* 92: 331–335.
3. Forgács Tamás 1996b: Kap rajta... *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 255–60.
4. Forgács Tamás 1997: Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. *Magyar Nyelv* 93: 72–74.
5. Forgács Tamás 1998a: Csehül van. In: Keszler Borbála – Hajdú Mihály (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest. 45–50.
6. Forgács Tamás 1998b: Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap... – avagy: Hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípiák. *Néprajz és Nyelvtudomány* 39: 87–105.
7. Forgács Tamás 1998c: Frazeológiai egységek és valencia. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 7–39.

8. Forgács Tamás 2001: Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan.* SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–48.
9. Forgács Tamás 2003a: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve.* Tinta Kiadó, Budapest.
10. Forgács Tamás 2003b: Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet.* SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 23–37.
11. Forgács Tamás 2003c: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273, 412–427.
12. Forgács Tamás 2004a: Grammaticalisation and preverbs. *Acta Linguistica Hungarica*. 51: 1–40.
13. Forgács Tamás 2004b: Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten. In: Palm-Meister, Christine (szerk.) *EUROPHRAS 2000. – Internationale Tagung zu Phraseologie vom 15 – 18. Juni 2000 in Aske/Schweden.* Stauffenburg Verlag, Tübingen. 137–149.
14. Forgács Tamás 2004c: Unikale Komponente in ungarischen Phraseologismen. In: Földes Csaba (szerk.): *Res humanae proverbiorum et sententiarum. Ad honorem Wolfgangi Mieder.* Gunter Narr Verlag, Tübingen. 115–127.

15. Forgács Tamás 2005: „Állati” szólások és közmondások. *A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
16. Forgács Tamás 2007a: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
17. Forgács Tamás 2007b: Morphosyntaktische Aspekte des Phraseologisierungsprozesses. In: Jesenšek, Vida – Fabčič, Melanija (szerk.): *Phraseologie kontrastiv und didaktisch. Neue Ansätze in der Fremdsprachenvermittlung*. Zora 47. Filozofska Fakulteta Maribor, Maribor. 221–246.
18. Forgács Tamás 2008a: Frazeológiai egységek a lexikológiai jelentés tükrében. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár – Budapest. 114–122.
19. Forgács Tamás 2008b: Morfoszintaktikai változások a frazeologizálódási folyamat során In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 27–40.
20. Forgács Tamás 2010a: Phraseologische Einheiten im Spiegel der lexikalischen Bedeutung. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Pinel, Rosa (szerk.): *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUOPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 389–397.
21. Forgács Tamás 2010b: Újabb vizsgálatok a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatai körében. In: Büky László –

- Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 49–64.
22. Forgács Tamás 2013: *Magyar szólások és közmondások szótára.* Bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 23. Forgács Tamás 2014a: Leichte Verben (light verbs) in Phraseologismen. In: Jesensek, Vida – Dobrovolskij, Dmitrij szerk.: *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture.* Zora 96. Maribor. Filozofska Fakulteta Maribor, Bielsko-Biala/Budapest/Maribor/Kansas/Praha. 159–175.
 24. Forgács Tamás 2014b: Adalékok a *szerecsétlen flótás* és a *megtanítja kesztyűbe dudálni* szólások eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 110: 322–334.
 25. Forgács Tamás 2014c: Über das parömische Minimum des Ungarischen. *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship* 31: 255–278.
 26. Forgács Tamás 2015: Frazeológiai egységek könnyű igékkel. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest. 462–472.